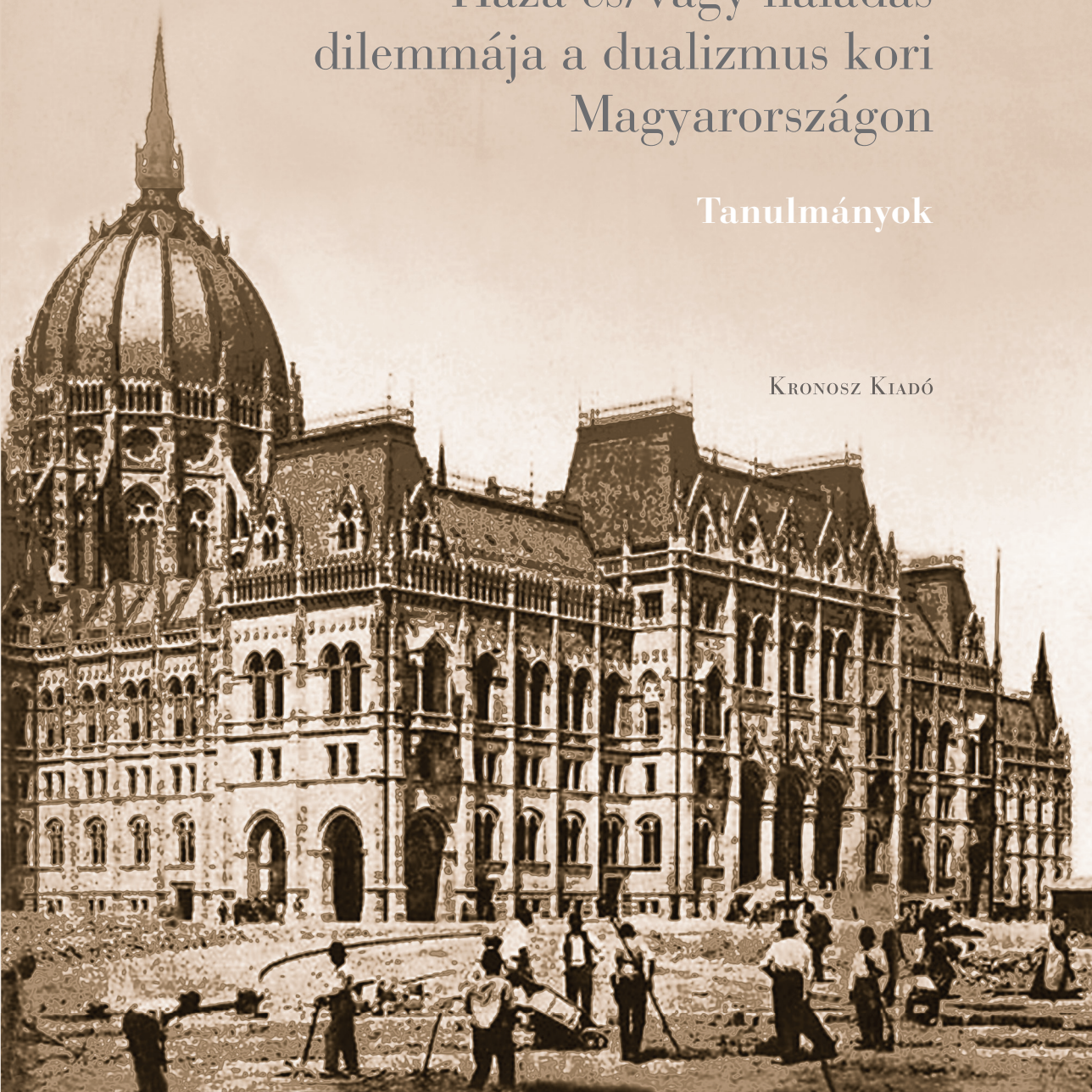

MODERNIZÁCIÓ *és* NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS

Haza és/vagy haladás
dilemmája a dualizmus kori
Magyarországon

Tanulmányok

KRONOSZ KIADÓ

MODERNIZÁCIÓ
és
NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS

*Haza és/vagy haladás dilemmája
a dualizmus kori Magyarországon*

Szerkesztette
Csibi Norbert és Schwarczwölder Ádám

Kronosz Kiadó
Pécs, 2018

TARTALOM

Előszó (Csibi Norbert – Schwarczwölder Ádám) 7

ÁTTEKINTÉS

Ifj. Bertényi Iván: „Haza és haladás” – liberális nacionalizmus
a reformkortól a 20. századig 15

BIRODALOM ÉS HALADÁS? – A MEGVALÓSÍTÁS KERETEI

Varga Bálint: Birodalmi történetírás a nacionalizmus korában
az Osztrák–Magyar Monarchiában 37

Spannenberger Norbert: A Habsburg-birodalom mint haza és a „haladás”
garanciája. A bukovinai történész-politikus Raimund Friedrich Kaindl
munkássága 1914-ig 55

Ress Imre: Bosznia–Hercegovina mint a magyar impérium része?
Szemléletváltás az okkupációtól a századfordulóig 73

HAGYOMÁNYOS ÉS ÚJ ALTERNATÍVÁK A POLITIKÁBAN

Anka László: Ideológiai kötéltnánc: A konzervativizmus kibontakozásának
esélytelensége Apponyi Albert politikájában 111

Szendrei Ákos: Tradíció és modernség Justh Gyula választójogi
tevékenységében 127

Csunderlik Péter: „Minden: változásért és újért kiált itt” – A Galilei Kör
és az „Új Magyarország” programja 141

Pók Attila: A feudalizmus mint bűnbak: Jászi Oszkár esete 151

LEHETŐSÉGEK ÉS KORLÁTOK – MODERNIZÁCIÓ ÉS NEMZETÉPÍTÉS A GYAKORLATBAN

Székely Tamás: A közigazgatás átalakításának programja: modernizáció és
nemzetállam-építés a dualizmus korában 165

Gál Zoltán: A magyar bankrendszer modernizációja és az egységes nemzetgazdaság kialakítása a századfordulón	181
Nagy Mariann: A nemzetiségi régiók a magyar (mező)gazdaság térszerkezetében a 20. század elején	213
Vörös Katalin: Modernizáció és nacionalizmus keresztmetszetében: nemzetépítési törekvések a dualizmus kori középfokú iparoktatás vonatkozásában	237

EGYHÁZAK A MODERNIZÁCIÓ ÉS A NEMZETÁLLAM METSZÉSPONTJÁN

Klestenitz Tibor: Modern katolicizmus? Vallási megújulás és politikai törekvések a dualizmus korában	263
Hatos Pál: A protestáns liberalizmus válsága és a politikai protestantizmus jövőképei 1890–1921 között	283

KÖZÖS HAZA VAGY A MAGYAROK ORSZÁGA? – NEMZETI(SÉGI) NÉZŐPONTOK

Cieger András: „A nemzetiségi elv az európai államalakulásban elvesztette fontosságát.” Andrássy Gyula és Concha Győző beszélgetése a nemzetépítésről és a birodalmi érdekekről (forrásközlés)	307
Ábrahám Barna: A szlovákok és a magyar nemzetállam-építés	319
Ábrahám Barna: A románok és a magyar nemzetállam-építés	341
Tamás Ágnes: Élclapok „ellenségképei” és versengő nemzetépítési törekvések a dualizmus kori Magyarországon és a Monarchia utódállamaiban	365
Névmutató	385
A kötet szerzői és szerkesztői	391

CIEGER ANDRÁS

„A NEMZETISÉGI ELV AZ EURÓPAI ÁLLAMALAKULÁSBAN
ELVESZTETTE FONTOSSÁGÁT”

*Andrássy Gyula és Concha Győző beszélgetése
a nemzetépítésről és a birodalmi érdekekről¹
(forrásközlés)*

Az alábbiakban közölt beszélgetés résztvevőit nem szükséges hosszabban bemutatni, hiszen a dualizmus politikai, illetve tudományos életének egy-egy meghatározó szereplőjéről van szó. Mint ismeretes, Andrássy Gyula gróf (1823–1890) 1867-től Magyarország miniszterelnöke, 1871-től pedig az Osztrák–Magyar Monarchia külügyminisztere volt, így bő egy évtizeden keresztül a kiegyezési rendszer irányítójaként dolgozott. Ugyan 1879-ben lemondott külügyminiszteri tisztségéről, ám haláláig élvezte az uralkodó bizalmát és megőrizte befolyását a közügyekre, személyes tekintélye révén pedig hatással volt a korszak kulturális életére is.

Concha Győző (1846–1933) a beszélgetés időpontjában (tizenhárom éve) a kolozsvári egyetem oktatója volt mint az alkotmány- és közigazgatási politika egyetemi tanára. 1886-ban az MTA levelező tagjává választották, 1892-től pedig a Budapesti Tudományegyetem egyetemi tanáraként dolgozott. Jóllehet – ismereteink szerint – nem rendelkezett erdélyi kötődéssel, elköltözéséig aktív szerepet játszott Kolozsvár szellemi- és társas életében. „Húszévi kolozsvári létem mély nyomokat hagyott lelkemben” – emlékezett vissza később életének e szakaszára.²

Kettejük beszélgetésének érdekességét az adja – a személyes vonatkozások, az életrajzi adalékok mellett –, hogy egy olyan időszakban került rá sor, amikor az erdélyi román–magyar együttélésben érezhető változás állt be. 1881. május 10-én Bukarestben a független Románia első királyává koronázták Hohenzollern-Sigmaringen Károlyt, néhány nappal később pedig Nagyszebenben megalakult a Román Nemzeti Párt, amely a magyarországi és erdélyi románság egyéni és politikai jogainak bővíté-

¹ A tanulmány az NKFIA K 108670. sz. projektje keretében készült.

² Concha Győző levélfogalmazványa ismeretlen személyhez, dátum nélkül. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ Kézirattára [továbbiakban: MTA KIK Kt.] Ms 4825/24.

sét, egyházi és kulturális autonómiájának védelmét tűzte ki célul, és felemelte szavát a magyarosító törekvésekkel szemben.³ 1884-ben ugyancsak Nagyszebenben Ioan Slavici vezetésével létrejött a román nyelvű *Tribuna* napilap, amely a korábbiaknál élesebb hangon vetette fel a románság valós és vélt sérelmeit, sőt nyíltan megjelent oldalain a Romániával való egyesülés gondolata is.

A lap körül támadt indulatok igen hamar begyűrűztek a kolozsvári egyetemre is. A magyar egyetemisták egy csoportja a lap hangneme, illetve Szilasi Gergelynek (Gregoriu Silasi), a kolozsvári egyetem bölcsészettudományi karán működő román tanszék vezetőjének állítólagos magyarellenes politikai tevékenysége miatt egyetemi tüntetést és utcai demonstrációt szervezett 1884 májusában. Szilasit hamarosan a közoktatásügyi miniszter felfüggesztette, majd pedig nyugdíjazta, a *Tribuna* ellen pedig számos sajtóper indult.⁴

Mindeközben az erdélyi magyar politikai és kulturális elit is az önszerveződés útjára lépett, melyhez Beksics Gusztáv írásai adták meg a végső lökést. A korszak befolyásos véleményformáló gondolkodója (újságírója, kormánypárti képviselője) úgy látta, hogy a fajok harcában a magyar nemzet megmaradásának, szupremáciája biztosításának érdekében alapvető fontosságú a magyar (városi) társadalom megszervezése a közművelődési egyesületek kiépülő hálózatán keresztül. Beksics a társadalmi önkezdeményezések élénkítésével az állam nagy szervező munkáját kívánta segíteni a magyar kultúra terjesztésében és a műveltségi színvonal emelésében, különösen a nemzetiségi vidékeken.⁵

Az aktívabb társadalmi szervezkedés meghirdetése, illetve a magyar kultúra és nyelv terjesztésére irányuló törekvések azonban a nemzetiségek gyanakvását erősítették, újabb magyarosítási akciót látva az egyesületi mozgalomban. A Felvidéki Magyar Közművelődési Egyesület (1883) mintájára megszerveződő Erdélyrészi Magyar Közművelődési Egyesület (EMKE) célkitűzései között, a regionális érdekek markánsabb képviselője mellett, kétségtelenül jelen volt nemcsak a magyar kultúra értékeinek megőrzése, hanem a „pánszláv”, „pángermán” mozgalmakkal és a „dákó-romanizmus” ideológiájával szembeni harc részeként a magyar nyelv és nemzeti érzés terjesztése

³ *Emlékirat a román választók képviselőinek Nagyszebenben 1881. évi május hó 12-től 14-ig tartott egyetemes értekezlete meghagyásából.* Szerkesztette és közzéteszi a kiküldött bizottság. Nagyszeben, 1882. 11–15. 1. Lásd *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában.* 1. Összegyűjt. Kemény G. Gábor. Budapest, 1952. 645–646.

⁴ Szilasi eltávolításának iratait lásd *Dokumentumok a kolozsvári Bölcsész- és Nyelv- és Történettudományi Kar történetéhez (1872–1892).* Szerk. T. Szabó Levente és Zabán Márta. Kolozsvár, 2012. 220–230. A Tribunáról: Bíró Sándor: A *Tribuna* története. *Erdélyi Múzeum* 47. (1942) 1–2. sz. 1–28., 193–223.

⁵ *Beksics Gusztáv.* Vál. és s. a. r. Müller Rolf. Budapest, 2005. 19–20., 79–89. A közművelődési egyesületek alapításának koncepciójáról részletesebben: Ifj. Bertényi Iván; Széll Kálmán és a Dunántúli Közművelődési Egyesület. In: *„Taníts minket úgy számlálni napjainkat...” Tanulmányok a 70 éves Kósa László tiszteletére.* Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Géra Eleonóra – Richly Gábor. Budapest, 2012. 37–63.

is a nemzetiségi lakosság körében. „Mi nem akadályozzuk más ajkú honfitársainkat abban, hogy az egyházban, iskolában, irodalomban, családban és társaságban a maguk külön nyelvét használják, örömmel szemléljük haladásukat a művelődésben, azt erkölcsileg és anyagilag is készséggel támogatjuk, s nem kívánunk tőlük többet, mint hogy a haza közös nyelvét értsék, tehát magyarul értsenek, de velünk együtt magyarul érezzenek is. [...] Nincs vesztegetni való időnk, ellenségeink dolgoznak, nekünk inkább kell erélyt kifejtenünk, mert a jog és az erő részünkön van s eléggé vagyunk intve erre úgy, hogy a további tétlenség lassú öngyilkosságra vezet.” – fogalmazott Haller Károly kolozsvári polgármester az egyesület megalakítására szóló felhívásában.⁶

Az EMKE megalakulására 1885. április 12-én került sor Kolozsvárott, augusztus 30-án pedig megválasztották a tisztségviselőket is. Concha Győző már az alakuló választmányának is tagja volt, később pedig az igazgatóság tagja, az egyesület munkaprogramjának egyik kidolgozója. A városból való elköltözéséig (1892) az egyesület életének cselekvő részese volt. Mint az alább közölt forrásból kiderül, az ő feladata (is) volt, hogy az elnökválasztás előtt tájékoztató megbeszéléseket folytasson az erdélyi kötődésű arisztokraták körében. (A tisztséget nem vállaló Andrassy helyett végül az elnök Bethlen Gábor gróf, Kis- és Nagykükküllő főispánja lett.)

A felsorolt adatok a párhuzamos román és magyar versengő nemzetépítésről tanúskodnak, amelyhez az eszközöket a régió együtt élő népei számára zömmel a kulturális nacionalizmus szolgáltatta (lásd például az újság-, az egyesület- és iskolaalapításokat), a folyamatok mozgatója pedig sok esetben a kölcsönös bizalmatlanság és az egymás törekvéseivel szemben érzett – részben megalapozatlan – félelmek voltak.⁷ Jól kiolvasható mindez az itt közölt forrás párbeszédeiből is. Ugyanakkor a beszélgetésből kihallatszik az etnikai mellett egy másik álláspont is: a nemzetek feletti, birodalmi nézőpont. Andrassy Gyula volt külügyminiszterként nagyhatalmi perspektívából utasította el szerepvállalását az EMKE vezetésében: „feljutottam Európában a kakasülőre s nem válhatok provinciális emberré.” – vallotta magáról. Úgy vélte, hogy a Monarchia külpolitikai érdekeit az szolgálja leginkább, ha a szláv veszéllyel (Oroszország növekvő balkáni befolyásával) szemben tartós szövetségi viszonyt épít ki Romániával. Ezt az elsődleges célt pedig semmilyen partikuláris törekvéssel sem szabad ve-

⁶ Az EMKE történetéről részletesen: Sándor József: *AZ EMKE megalapítása és negyedszázados működése (1885–1910)*. Kolozsvár, 1910. (Az idézet a 80. oldalon olvasható.) *Életpályák, programok a közművelődés szolgálatában. Tanulmányok az EMKE 130. évéről*. Szerk. Bartha Katalin Ágnes. Kolozsvár, 2016.

⁷ Lásd például a gazdasági nemzetépítés körébe sorolt bankalapításokhoz és földvásárlásokhoz kapcsolódó – jelen forrásközlésben is felbukkanó – félelmeket. E nézetek történeti kritikáját lásd Egy Gábor: Egy önlegitimáló narratíva kérdőjelei – nemzetiségi bankok, nemzetiségi mozgalmak a századforduló Erdélyében. *Múltunk* 51. (2006) 3. sz. 4–34.; Vári András: Nemzetek, szövetkezetek – és kutatóik. *Regio* 18. (2007) 2. sz. 79–112.

szélyeztetni.⁸ Andrásy meggyőződése egyébként is az volt, hogy a jövő a nemzetközi politikában a nagy (nemzeti vagy nemzetek feletti alapon szervezett) birodalmaké lesz, a nacionalizmus pedig, mint államalkotó erő veszíteni fog jelentőségéből. Éppen ezért megértőbbnek bizonyult – szemben a magyar nacionalizmus homogenizáló törekvéseivel – a kulturális különállások bizonyos mértékű fennmaradása, a nyelvi sokszínűség megőrzése iránt, ha azok nem kezdik ki a Monarchia egységét, az alattvalók lojalitását. Andrásy megszólalásaiban egyszerre van jelen a birodalmi keretekben mozgó reálpolitikusi érvelés, egy nagy adag szabadelvű idealizmus és egy ezeréves múlttal rendelkező államalkotó nemzet tagjának arisztokratizmusa (lásd a románokra vonatkozó mondatainak leereszkedő, elnéző, atyáskodó hangnemét).

Fontos ugyanakkor azt is hangsúlyozni, hogy a beszélgetést Concha emlékezetből írta le, feltehetően látogatása után nem sokkal (a szövegben nem utal arra, hogy már a helyszínen jegyzetelt volna), így a konkrét megfogalmazások nem feltétlenül az itt olvasható formában hangzottak el. Mindazonáltal az Andrásy gondolatairól, szemléletéről és habitusáról kirajzolódó kép hitelesnek mondható (más forrásokkal egybevág), a párbeszéd pedig élőnek hatnak.

A most közreadott forrás kéziratát jelenleg az ELTE Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára őrzi.⁹ Adataink szerint azonban korábban a dokumentum az MTA Levéltárában lehetett elhelyezve. Legalábbis erre utal az Akadémia főtitkárának, Balogh Jenőnek egy rövid tartalmi ismertetése a szóban forgó beszélgetésről, illetve egy feljegyzése a Kézirattárban őrzött Concha-hagyatékban: „Concha Győző letétje. Berzeviczy Albert elnök úr elhatározása értelmében egyelőre (közzététel nélkül) megőrzendő az Akadémia irattárában.”¹⁰ Concha 1931-ben megmutatta a szöveget Apponyi Albertnek is, majd ezután helyezte letétbe az Akadémián.¹¹ Arra, hogy miért és mikor került át a kézirat az Egyetemi Könyvtárba, egyelőre nem találtunk magyarázatot. A beszélgetésből azonban – mint az Concha utólagos rájegyzéséből kiderül – két példány készült: Concha az eredetit átnyújtotta ifjabb Andrásy Gyula grófnak (e dokumentum sorsa ismeretlen), az Emília lánya által készített másolatot pedig maga őrizte és adta át később az Akadémiának.

⁸ Románia 1883 októberében titkos katonai megállapodást kötött a Monarchiával és csatlakozott a Hármas Szövetséghez. E tényről Andrásy minden bizonnyal tudott, Concha azonban valószínűleg nem. Ettől kezdve Erdély egy kényes politikai viszonyrendszer részévé vált: a Monarchia vezetése óvatosan közelített a térséghez és a nyugalom megőrzése érdekében alapvetően nem akarta bolygatni a belső viszonyokat. Ugyanakkor Erdély jelentősége megnőtt a román kormányok számára is, hiszen az etnikai problémák felvetésével bizonyos mértékig nyomást tudtak gyakorolni szövetségessükre. Erről lásd *Erdély története három kötetben*. Szerk. Szász Zoltán. Budapest, 1986. 3. 1654–1657.

⁹ Utam gr. Andrásy Gyulához 1885. július havában. (29 oldal) Egyetemi Könyvtár Kézirat- és Ritkaságtára, G 598.

¹⁰ Balogh Jenő feljegyzése, dátum nélkül. MTA KIK Kt. Ms 4825/21.

¹¹ Concha Győző levele az MTA-hoz, 1931. június 5. MTA KIK Kt. 4825/23.

Az érintett felek az eltelt évtizedek során sehol sem tették közzé a beszélgetés szövegét. Idősebb Andrassy a beszélgetés után öt évvel elhunyt, lehet hogy nem is értesült róla, hogy Concha utólag emlékezetből megörökítette bizalmas társalgásukat. Úgy tűnik, hogy Concha is csupán harminc évvel később, a világháború alatt érezte úgy, hogy a beszélgetés eredeti példányát át kell adnia beszélgetőpartnere fiának (korábbi tanítványának), aki 1915-ben a parlamenti ellenzék egyik vezetője, valamint az általa alapított, 67-es alapon álló Alkotmánypárt vezére volt. Ifj. Andrassy érdekesnek találta a dokumentumot, de publikálását 1915 februárjában nem tartotta időszerűnek. Minden bizonnyal azért, mert el akarta kerülni, hogy bármivel is megzavarja az amúgy sem felhőtlen viszonyt, amely Magyarországot az akkoriban még az Osztrák–Magyar Monarchia katonai szövetségésének számító Romániához fűzte. Maga Concha is egyetértett a közzététel elhalasztásával: „Nem azért bocsátottam 1885-i feljegyzéseimet [ifj. Andrassy] rendelkezésére, hogy közrebocsátásukban hozzájárulását megnyerjem, hiszen ez most a leginpopulárisabb lenne, de egyáltalán tőle tettem függővé, hogy az eredeti följegyzéseket ő, a másolatát én megsemmisítsem[-e].”¹²

Mint ismeretes, végül 1916 augusztusában Románia az antant hatalmak oldalán kapcsolódott be a háborúba, megtámadva Erdélyt. Ezzel elvben megnyílt a lehetőség a dokumentum publikálása előtt, de azt gyanítjuk, hogy az Andrassy Gyula iránt érzett tisztelet miatt később is tapintatosabbnak tűnt hallgatni a beszélgetésről, hiszen abban a nagy államférfi, az egykori tekintélyes külügyminiszter alapvetően téves helyzetértékelése olvasható a kis államok sorsát és a nemzeti elv jövőbeni érvényesülését illetően. Figyelemre méltó, hogy 1931-ben Concha már a „memoire-omban megőrzött szomorú tanulmánynak” nevezte az alábbi beszélgetést.¹³

A szöveget a mai helyesírás szabályai szerint közöljük, megőrizve azonban a jellegzetes szófordulatokat, valamint az idegen szavak és tulajdonnevek sajátos írásmódját (például Rumánia).

Utam gr. Andrassy Gyulához 1885. július havában

Az erdélyi közművelődési egylet előkészítő munkálataiban részt véve, különösen mint kandidáló bizottságának tagja, sokat tűnődtünk, kit lehetne az egylet élére állítani.

Gr. Andrassy Gy. megnyerhetése az ügynek volt vágyaink netovábbja, bár kezdetől fogva kételkedtünk, hogy ő arra hajlandó legyen, másodsorban gr. Károlyi Sán-

¹² Ifj. Andrassy Gyula levele Concha Győzőhöz, Budapest, 1915. február 21. E levélre írta rá Concha február 23-án az idézett mondatot. MTA KIK Kt. Ms 4825/25.

¹³ Concha Győző levélfogalmazványa ismeretlen személyhez, dátum nélkül. MTA KIK Kt. Ms 4825/24.

dort¹⁴ szemeltük ki, ki szintén erdélyi nagybirtokos és felkértük gr. Teleki Dömét,¹⁵ puhatolózna nevezetteknél; Teleki azonban mindkét oldalról tagadó választ hozott, gr. Károlytól indokolat, Andrásstól egyszerűt.

Ismerve a magyar s erdélyi arisztokrácia féltékenykedését egymás irányában, másrészt a majdnem kicsinylő modort, melyet Andrásynál az erdélyiek iránt nyilvánulni véltem, nem tartottam egészen kizártnak, hogy Teleki nem is kérdezte Andrásst, hogy nem világosította fel eléggé az egylet iránt.

Gr. Andrassy politikai állása, Erdély iránti viszonya, az egylet látszólag jelentéktelen volta egyaránt azt mondák ugyan, hogy tagadó választ kapna bárki, de azért a kérdést meg nem tenni – s azt hívém, Teleki nem tette meg – mulasztásnak látszott előttem.

1870-ben júniusban, mint táblai fogalmazó s magántanárságra készülő, Eötvös-höz¹⁶ folyamodtam külföldi egyetemek látogatására stipendiumért, de Molnár Aladár¹⁷ rábeszelésére ideiglenesen 3 óra elvállaltam gr. Andrassy gyermekei fölött a fölügyeletet, ki dr. Milbeck nevelője megbetegedése következtében meglehetősen zavarban volt; 3 havi szabadságom lejárván s az egyetemek is megnyilván, kértem elbocsátásomat, de maradnom kellett még egy hóig: bizonyos fokú türelmetlenségem, határozott feleletem, hogy definitíve a gyermekek nevelését el nem vállalhatom, mire a családtól több ízben felhívtam, némi neheztelést idéztek elő ellenem, úgyhogy mondhatnám mint kegyvesztett hagytam el a házat s tényleg 1870 óta múlt évi augusztusig nem is találkoztam a családdal; ekkor egész véletlenül a gróf, a grófné, a két fiatal gróffal¹⁸ jöttem itt Kolozsvárt össze, s igen barátságos fogadtásban részesültem.

Erre támaszkodva gondoltam kimegyek a grófhhoz hesdátí birtokára s végleg tisztába jövök nézetei iránt. A rövidebb utat választottam. Elindultam júl. 20-án délután fiakkerral, Nagy Ferenc barátom csatlakozott hozzám a szép vidék érdeke által vonzva, a gyalui főerdész, Sombereki úr szívességéből a reketői erdővéd lakban meghálva, másnap reggel 9 kor indultunk Dobrin, gr. Andrassy nyaralója felé¹⁹ s ½ 12 kor ér-

¹⁴ Károlyi Sándor gróf (1831–1906) 1881-től kormánypárti, 1884-től mérsékelt ellenzéki képviselő. Az agrárius mozgalom egyik alapítója, 1885-ben a Budapesten megrendezett nemzetközi gazdakongresszus elnöke.

¹⁵ Teleki Domokos gróf (1841–1907) 1884-től kormánypárti képviselő, az EMKE alelnöke.

¹⁶ Eötvös József báró (1813–1871) vallás- és közoktatásügyi miniszter 1867-től haláláig.

¹⁷ Molnár Aladár (1839–1881) miniszteri titkár, majd osztálytanácsos a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban 1867 és 1872 között.

¹⁸ A szóban forgó személyek: Andrassy Gyuláné Kendeffy Katalin (1830–1896) és két fia, Andrassy Tivadar (1857–1905) és ifj. Andrassy Gyula (1860–1929).

¹⁹ Dobrin (később Debren) zömmel románok lakta falu Szilágy vármegyében. Andrassy nyári vadászkastélyt építtetett itt, amely 1882-re készült el (ma már nem áll). Andrassy kastélyáról több beszámoló is olvasható: Gróf Andrassy Gyula otthonai. *Vasárnapi Ujság* 27. (1890) 8. sz. 122. Bartha Miklós: Imitt-amott. In: *Bartha Miklós összegyűjtött munkái*. S. a. r. Samassa János. Budapest, 1909. 2. 209–211.

tünk oda, Nagy Ferenc a gyönyörű vidék megszemlélésére szentelve az időt, míg én missziómat elvégzem.

Úgy a gróf, mint a grófné várakozásomon felül kegyesen, mondhatnám szívesen fogadtak s nagy csodálkozásban voltak, hogy én a reketői, előttük járhatatlannak hitt úton közelítettem meg őket, valóban gyönyörű havasi magányukban.

Midőn engedelmet kértem merészségemért, hogy őket visszavonultságukban zavarom: Bíz ez merészség volt, de csak az oldalról, hogy ilyen professzoros ember Rekető felől jó hozzánk – volt a gróf és grófné együttes felelete.

Elkezdve némi bevezetéssel jövetelem okát magyarázni, a gróf közbe vágott, hogy ugye az erdélyi kultúregylet érdekében jövök és rögtön bizonyos indulatossággal ki mondta, hogy mi nagyon bolond dolgot csináltunk, hogy ő hozzá, éppen ahhoz jötünk, aki az egész mozgalmat elítéli, azt elhibázottnak, károsnak találja, amint ezt gr. Teleki Dömének már meg is mondta.

Dobbal úgymond nem lehet verebet fogni, de meg az oláhok s a tótok között nagy különbség is van, azért ő a tót magyarosító egyleteket helyesli, támogatja is, de nem az oláht, mert a tótnál a pánszlávizmustól lehet tartani, ellenben az oláh a mi legtermészetesebb szövetségesünk a szlávok ellen, Románia az ék az orosz és a délszláv között, nekünk tehát mindent kerülnünk kell, ami által az oláhországi románok szenzibilitását felkelthetnék; a mi oláhunk különben is jóindulatú nép, melyeket könnyű lenne politikailag megnyerni, főleg a papságára, a magas klérusára kell hatni, de nem ily kultúregyleti hűhóval elkeseríteni.

Ha hozzám, mondá, valaki egy ívvel jön, hogy adjunk össze 10, 20 éven át pénzt, az oláh klérus megnyerésére, kész vagyok évenként ezer forintot áldozni, de ily lármas akcióra semmit. Miniszterelnöki koromban tudtam embereket találni a püspöki székekre, akik teljesen hívei voltak a kormánynak. Ott volt Olteanu,²⁰ persze agyonitta, agyonkorhelykedte magát, a ruténeket mi által csendesítettük le, a klérusa által.

De a legfőbb hiba az egész akcióban, hogy az oláhság nagy tényezővé fúvatik fel, ami nem. Az oláh nem államalkotó elem sem nálunk, sem Oláhországban. Oláhország nekünk köszöni lételet, emelkedését. Könnyű volt velük eddig is elbánni. Mikor nekem jelentették, hogy a román fejedelem szobájában térkép van, melyen Oláhország határai Erdélyre, sőt több magyar megyére is kiterjednek, megüzentem követünk által, hogy a földrajzi határokat csak forradalmi kormányok nem tisztelik, ezért elvárjuk, hogy ama térkép távolíttassék el a fejedelem szobájából, mi ha nem történnék, emlékébe hozzuk a fejedelemnek, hogy gárdafőhadnagyi állása Potsdam-

²⁰ Ioan Olteanu (1839–1877) 1870-től lugosi, majd 1873-tól nagyváradi görög katolikus püspök. Egyházmegyéjében fellépett a román nacionalista törekvésekkel szemben. A király a Lipót-rend középkeresztjével tüntette ki.

ban még mindig nincs betöltve.²¹ Majd ismét beküldettek az érmekek, melyek ilyen köriratot viseltek: Charles I. Roi des Roumains. Mire jegyzék ment Bukarestbe, hogy a mi fejedelmünknek is vannak rumen alattvalói, tehát vonja vissza az oláh kormány azokat s követünk kijelentette, hogy ha az oláh kormány nem szedi össze, nem vonja ki a forgalomból az érmekeket rögtön jövünk el őket összeszedni, mire rögtön megjelent a kommuniké a Monitorulban, hogy ez a cím tévedésből nyomatott.²²

Az oláh magában semmit sem tehet, de befolyásunk alatt tartva, a legalkalmasabb reánk a szlávsággal szemben; ezért pártoltam őket. A török háború előtt Ali pasa ajánlotta nekünk,²³ foglaljuk el Rumániát, nem tettük, mert kényelmesebb reánk nézve, ha egy befolyásunk alatt álló állam van a Balkán félszigeten, mint ha azzal mint a Monarchia részével kellene elbánnunk; hagytam a dolgokat menni, maga Tisza²⁴ nem volt kapacitálható, hogy az orosz oláh alliance-nak²⁵ reánk káros hatása nem lesz. Én abból indulva ki, hogy egy oly nagy hatalom s egy oly kis állam közt tartós barátság nem állhat fenn, azt mondtam Tiszának: azok az oroszok és oláhok, kik ma entuziasztie²⁶ barátoknak, 3 hó alatt úgy lesznek mint a kutya és a macska; – jövődőlésben, hogy ne valljak kudarcot, a hetek helyett rendszeren hónapokat szoktam mondani – s amit mondtam bekövetkezett, összevesztek, Plevnánál az oláhok kerekedtek felül, megmentették az oroszokat, az oroszok úgy hálálták ezt meg, hogy akkor már, mikor orosz és oláh a szerződést, melyben Oláhország integritása biztosítottatik aláírták, el volt határozva Bessarabia visszacsatolása Oroszországhoz, a cár az aláírás után krárogva, harákolva mekegte az oláh királynak: van neki mondani valója, de azt majd csak később mondandja el, s ez a mondandó Bessarabiára vonatkozott.²⁷

²¹ Utalás arra, hogy Hohenzollern-Sigmaringen Károly herceg (1839–1914) fejedelemmé választása (1866) előtt tisztként szolgált a porosz hadseregben és csak eltávozást kért ezredétől, amikor Romániába utazott. A szóban forgó térkép feltehetően a Laurian Treboniu által az 1840-es években készített Dacia moderna lehetett. Lásd például egy 1868-ban kiadott iskolai atlaszban: <http://www.geo-spatial.org/download/atlante-geograficu-1868>. (letöltés: 2017. május 25.) A későbbi évtizedekben is több ilyen szemléletű térkép látott napvilágot. Lásd ehhez: Olay Ferenc: Térképek a nemzetiségi terjeszkedés szolgálatában. 2. rész. *Budapesti Szemle* 226. (1930) 657. sz. 169–185. (különösen: 173–174.)

²² Andrásy életrajzírója ezt az incidenst még Károly királlyá koronázása előttre teszi. Eszerint Károly egy katonai érmen magát „a románok fejedelmének” és nem „Románia fejedelemének” nevezte. Wertheimer Ede: *Gróf Andrásy Gyula élete és kora*. Budapest, 1913. 2. 63. Károly naplószerű feljegyzéseiben 1872. november 23-án említi a bécsi külügyminisztérium tiltakozását a felirat miatt: *Aus dem Leben König Karls von Rumänien. Aufzeichnungen eines Augenzeugen*. Stuttgart, 1894. 2. 268.

²³ Mehmed Ali pasa tábornagy, az Oszmán Birodalom képviselőjében részt vett a Berliini Kongresszuson is 1878-ban, amely az 1877–1878-ban lezajlott orosz–török háborút követően a Balkánon kialakult új nagyhatalmi helyzetet kívánta rendezni.

²⁴ Tisza Kálmán (1830–1902) miniszterelnök.

²⁵ szövetségnek

²⁶ rajongva

²⁷ 1877 áprilisában létrejött az orosz–román szerződés, aminek következtében Románia kinyilvánította függetlenségét az Oszmán Birodalomtól, majd bekapcsolódott a háborúba Oroszország oldalán.

Az oláhok a berlini kongresszuson is okoskodtak s nem fogadva meg jóakaró tanácsaimat sokkal kevesebbet nyertek, mint amennyit nyerhettek volna, szóval az oláh nem oly nagy és félelmetes tényező, aminővé a lapok lármája felfújja, de másrészt maguk is érzik és tudják, mivel tartoznak nekünk, hogy reánk vannak utalva.

Látszott a miniszterségem után is. Bécsben a Hotel Metropole-ban talákoztam a Daily Telegraf tudósítójával,²⁸ ki Bukarestbe volt menendő s ki előtt kifejeztem óhajomat, szeretném Bukarestet meglátni, tudja, mert evvel is olyan sok hűhót csináltak, akartam volna színről színre meggyőződni, ugyan mi is van ott. Nemsokára a leghízelgőbb alakban kapok meghívást az oláh királytól, hogy látogassam meg őket, de én utálok a megbámultatást s ezért megköszöntem a hívást Bukarestbe s úgy fogadtam el, hogy ha Őfelsége Sinájában lesz, akkor teszem tiszteletemet.²⁹ Így mentem oda, reggel érkeztem meg, mint egészen magánember s a pályaudvarban az egész oláh minisztérium várt reám – reggel frakkban s fehér nyakkendővel – nagy ünnepélyességgel,³⁰ én azonban tréfára fordítottam a komoly receptiot: a lapok mind azt írják, hogy Oláhország be akar ütni Erdélybe, én meg akartam előzni s inváziót csinálok ezen Rumániába.

A kultúregyleti mozgalmat, a lapok lármáját azért is helytelennek tartom, mert a nemzetiségi elv az európai államalakulásban elvesztette fontosságát, a nagy nemzetiségek politikailag konstituálva vannak, a kisebbek pedig meg kell, hogy alkudjanak egymással, az új államképződésnek nem többé a nemzetiség a mozgatója, az az elv ma már épp úgy antiquálva³¹ van, mint ahogy nem tudjuk többé a fontosságot megérteni, melyet annak a kérdésnek tulajdonítottak, vajon a vacsorában (sic) jelen van Krisztus teste vagy sem.³² Kis államok jelenben nem állhatnak fenn, ez a tudat volt működés-főrugója, midőn a kiegyezést létrehozni törekedtem.

A román csapatok Károly fejedelem vezetésével segítséget nyújtottak Plevna városának ostromában, amelyet végül csak öt hónapi küzdelem után sikerült elfoglalnia az orosz haderőnek, 1877 decemberében. A törökök vereségével záruló háborút követő nagyhatalmi osztozkodás során azonban Románia kénytelen volt átadni Oroszországnak Besszarábiát, amelyért cserébe kárpótlásul a Berlini Kongresszus Dobrudzsát Romániának ítélte és elismerte az ország függetlenségét.

²⁸ A Hotel Metropole 1873-ban nyitotta meg kapuit a vendégek előtt a bécsi vilákiállítás alkalmából. Andrassy feltehetően William E. Lavinóval (1846–1908) találkozhatott, aki a *Daily Telegraph* bécsi tudósítója volt 1877 és 1892 között.

²⁹ Károly 1873-ban nyári kastély építését rendelte el Sinaiában, Erdély és Havasalföld határán. A neoreneszánsz kastély 1883-ban készült el teljesen. A nyári rezidencia az 1879-ben átadott Brassó–Bukarest vasútvonal mentén fekszik.

³⁰ A találkozóra feltehetően 1881. augusztus 29-én került sor, melyről több magyar lap is beszámolt. A *Fővárosi Lapok* például miniszterek jelenlétéről, valamint díszszázad és magyar indulókat játszó katonai zenekar felvonulásáról írt (1881. augusztus 30. 196. sz. 1160.).

³¹ itt: elavult

³² Utalás arra a keresztény felekezetek között fennálló nézetbeli különbségre, miszerint az eucharisztia (katolikus) szertartásakor Krisztus valóságosan jelen van az átváltoztatott borban és kenyérben, illetve az úrvacsora (református) szertartásakor a hívek az átváltoztatás nélküli bor és kenyér elfogyasztásával Jézus keresztdózatára emlékeznek.

Ezek voltak a főbb pontok, melyek körül Andrassy érvelése forgott; hallottam őt sokszor a parlamentben szólni, hallottam magán körben beszélni, de ily verve-vel³³ soha, nem akadozott, előadása nem volt egyszerű érvelés, hanem mondhatnám hitvallás, melyet oly erővel, oly hévvel adott elő, hogy közbeszólnom csak ritkán volt lehetséges.

Ellenvetésem abból állott, hogy oláhbarát politikáját jól ismertem, sőt helyesnek tartottam, hogy az oláhok nagy tényezőként való odaállításának magam legnagyobb ellensége vagyok, mint ezt a Tribunával folytatott polémiámban tényleg megmutattam,³⁴ hogy ideges érzékenykedésünket minden aprócseprő oláh ágaskodás felett magam legjobban helytelenítem s mégis szükségesnek tartom a kultúregyletet s annak cégérül egyrészt oly nagy nevet, másrészt oly messzelátó európai főt irányzóul mint az övét éppen azért, hogy az oláhság megnyugtatva legyen, meg hogy a volt Erdély nyerjen egy vezetőt, amilyen nincs az unio óta.

– Igen, én adjam oda nevemet, hogy teljesen minden kapcsot szétszakítsak az oláhsággal Romániában! Ezt nekem tennem nem szabad. Bolondság is az oláhokat magyarosítani akarni, minden országban van az állam, a művelt társadalom nyelve mellett a patois,³⁵ a bretagnei Franciaországban, a wallon, a flamand Belgiumban.

– De kérem, nem is akarjuk mi az oláht magyarosítani!

– Hát mit akarnak?

– Azt hogy a magyar el ne oláhosodjék – s itt elkezdtem neki az oláhság társadalmi, szellemi fejlődését 48 óta magyarázni, különösen kiemelve, hogy lépesedik meg³⁶ az oláh paraszt egyes vidéken, hogyan szerez birtokot a stipendiumokon ügyvéddé, pappá, hivatalnokká lett oláh, hogyan alakul bár lassan oláh nagybirtok egyes vidékeken, p.o. a Mezőségen.

– Ah! Ott az örmények szereznek, mondá ő.

– Nem úgy Kegyelmes Uram! Ki vette meg Torma Károly³⁷ szép birtokát? A naszódí ösztöndíj alap.³⁸ Ki vette meg Bethlen Márk radnóthi uradalmát,³⁹ melyet oly

³³ tűzzel

³⁴ A lap bíráló cikkei szerint az EMKE magyarosító célokkal jött létre. Ezek ellen szólalt fel többek között Concha Győző is 1885. május–júniusban. Lásd erről: Bíró Sándor: A Tribuna története. *Erdélyi Múzeum* 47. (1942) 1. sz. 1–28. Bíró szerint Concha a *Pesti Napló* hasábjain válaszolt a Tribuna vádjaira.

³⁵ A nem standardizált tájnyelvek gyűjtőfogalma.

³⁶ gazdagodik

³⁷ Torma Károly (1829–1897) régész, akadémikus. 1867 és 1872 között Belső-Szolnok vármegye főispánja. 1878-ban Budapestre költözött és régészetet oktatott az egyetemen (feltárta Aquincum romjait). Csicsókeresztúri és kudui birtokai Beszterce-Naszód vármegyében feküdtek.

³⁸ A Naszód vidéki ösztöndíj és iskolai alap az 1851-ben felszámolt határőrvidék birtokainak (erdők, malmok, kocsmák) jövedelméből jött létre, amelyet 1872-ben a magyar kormány és a 44 korábbi naszódí határőrközség szerződése is megerősített. Az alapból a naszódí román gimnázium és a környékbeli elemi iskolák költségeit fedezték.

³⁹ Bethlen Márk gróf (1852–1917) kastélyát, amely a Maros vármegyei Radnóton található, 1885-ben kártyajátékon veszítette el. Birtoka végül az erdélyi római katolikus egyház kezelésébe került.

örömmel láttunk volna Nagym. kezén?

– Nos, a kath. tanulmány alap!

– Igen, de nem azért, mert a balázsfalvi érsekség megvenni nem tudta s nem akarta volna, hanem mert Bethlen M. inkább az elsőnek adta. Ha Nagym. látná farsangon a Julia bálján⁴⁰ az oláh társaságot, igazat adna nekem. Ehhez hozzá kell vennünk, hogy a volt Erdély magyarsága tétlenül, nem tudva állást foglalni, áll szemben e mozgalommal; az erdélyi magyarság egyáltalán nem áll a helyzet színvonalán.

– Ezt én jól tudom, felelé. Mikor 1863-ban a szebeni országgyűlés megnyílt, ott voltam Tiszával⁴¹ s a vendéglőből néztük azt a sereg frakkos fehér nyakkendőös oláht, kik a gyűlésbe mentek s mondtuk, ha a hatalom a kezünkbe jut, első dolgunk leend az uniót keresztülvinni.

– Igen, Kegyelmes Uram, de a törvényben meglevő unió nincs meg az életben, Budapest messze van, hogy társadalmi központja legyen Erdélynek, különben is a gazdasági áramlat Erdélyt Rumania felé hajtja s a régi Erdély elvesztve az unió előtti kohézióját újat nem bírt sem magában, sem Magyarországgal összeköttetésben teremteni. A kultúregylet tehát egyrészt a magyarság erősítésére kell szolgáljon – s itt vázoltam annak defenzív célját, az egyházi ügyek állását, a magyarságban előjövő elszegényedési folyamtnak az oláhság javára válását – másrészt a keretet képezze, melyben Erdély társadalmilag eggyé legyen s a végleges belső unió ideáig áthidalóul szolgáljon Magyar- és Erdélyország között.

Ekként a Rumániával való nemzetközi kapocs szüksége mellett a kultúregylet szükségét igazolni akarva, végül ezt a nyilatkozatot tette Andrássy:

– Már kérem, ám hogyan, hogyan nem, de feljutottam Európában a kakasülőre s nem válhatok provinciális emberré.

Ez a nyilatkozat természetesen eleget mondott, hogy minden további rábeszélést fölöslegesnek lássak s további diszkussziót tisztán akadémikus értékűnek tekintsek; különben is két óra folyásig tartott már az interview.

– Kegyelmes uram, mondám, én arra nézve, amit előttem nyilvánítani kegyeskedett, a legnagyobb diszkrécióval leszek s az egyletben tagadó válaszát az indokolás nélkül fogom előadni.

⁴⁰ Júlia Egylet, román irodalmi diákegyesület. Egyik alapítója Szilasi Gergely (Gregoriu Silasi), a Kolozsvári Egyetem bölcsészettudományi karának későbbi dékánja, valamint a román tanszék vezetője volt.

⁴¹ Az uralkodó 1863 júliusára Nagyszebenbe hívta össze az erdélyi tartománygyűlést. A magyar és székely küldöttek előzetes megbeszélést tartottak a városban, amelyen Andrássy és Tisza Kálmán is jelen volt. Tisza azt javasolta, hogy a magyarok vegyenek részt az alakuló ülésen, majd emeljenek óvást a törvénytelennek tartott gyűlés ellen. Andrássy azonban még a látszatát is kerülni akarta az együttműködésnek, ezért ő a teljes távolmaradást javasolta a képviselőknek. A megbeszélés résztvevői ez utóbbi lépést választották. Andrássy és Tisza a karzatról nézte végig a tartománygyűlés megnyitását és az eskütételt. Lásd a gyűlésen gyorsíróként szintén jelen volt Kónyi Manó visszaemlékezését: Kónyi Manó: *Visszaemlékezés Andrássy Gyula grófra*. Budapest, 1890. 29–30.

– Kérem, elmondhat mindent, sőt óhajtom, hogy az lehetőleg nyilvánosságra jusson.

– Engedelmet kérek, ez talán éppen Nagyméltóságod magas céljára, a Rumániával való jó viszonyra lenne káros, mert álláspontjának veleje abból áll, hogy Rumánia sokkal jelentéktelenebb, hogysen ily lármát megérdemelne.

– Ez is igaz! Tehát diszkréciójára bízom, amit mondani akar.

Az ebéd alatt maga a gróf tért vissza a dologra; nem meggyőzés, hanem felvilágosítás végett iparkodtam ekkor neki a kérdés részleteit előadni, melyek némi hatást látszottak is reá gyakorolni, mert azt mondta, ha a dolgok így állnak s önök tapintattal tudnak eljárni, nem lehet ellenvetésem működésük ellen.

A grófi család tagjai, a vidék, az én ügyeim iránti társalgás igen szívélyes volt, éjjelre is marasztottak nagy kegyességgel, de Nagy Ferencet nem akarva magára hagyni, megköszöntem azt s estére megint Reketón voltam, bár fő célomra nézve eredménytelenül, de ritka szellemi élvezet érzetével.

Az eredetit átadtam 1915. febr. 18-án a nagy államférfi fiának. Concha